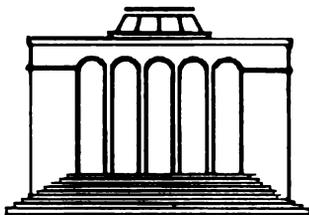

“Ս. Յարութիւն” - Մատուռ - Մարկապոլ
 “St. Resurrection” - Margade

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ
 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

**Աշխատությունը հրատարակվում է
Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակի միջոցառումների
պետական հանձնաժողովի հովանավորությամբ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

РУБЕН ОНИКОВИЧ СААКЯН

**ГЕНОЦИД ЗАПАДНЫХ АРМЯН И
САМООБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ
В 1915 ГОДУ**

**ИЗДАТЕЛЬСТВО “ГИТУТЮН” НАН РА
ЕРЕВАН 2005**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒՔԵՆ ՕՆԻԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ
1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ**

ՀՀ ՊԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3. (2Հ)
Ս 150

*Աշխատությունը նվիրում եմ ծնողներին՝
Օնիկ Տիգրանի Սահակյանի և
Էմմա Մարտիրոսի Ժամագործյանի հիշատակին*

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Պատասխանատու խմբագիր՝ ԴՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Ա.Ս.Համբարյան

Ս 150 Սահակյան Ռ.Օ. Արևմտահայության ցեղասպանությունը
և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Եր.,
«Գիտություն» հրատ., 2005, 401 էջ:

Մենագրությունում լուսաբանվում են 1914 – 1916թթ. օսմանյան
Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանի
և Փոքր Ասիայի հայաբնակ նահանգների հայ բնակչության ցեղասպա-
նությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները: Արխիվային նյութերի,
սկզբնաղբյուրների, հայ և օտար պատմաբանների աշխատությունների
հիման վրա ներկայացված են երիտթուրքական կառավարության
կողմից իրականացված ոճրագործությունը և օսմանահպատակ հայերի
հերոսամարտերը:

Նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

ԵՊՀ Գրադարան

Ս $\frac{0503020913}{702(03)-2005}$ 2005

ԳՄԴ 63.3. (2Հ)

ISBN 5 – 8080 – 0645 – 7

© ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2005

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի վերջերին Օսմանյան կայսրությունը, որին ժամանակակիցները «հիվանդ մարդ» էին համարում, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամ էր ապրում, և այդ պայմաններում հատկապես սաստկանում էին հալածանքները հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Այդ հանգամանքը և եվրոպական տերությունների փորձերը՝ շահարկելու «հիվանդ մարդու» դժվարությունները, լրացուցիչ ազդակ էին հաղորդում թուրքական ազգայնամոլությանը, որը XX դարի սկզբին վեր է ածվում շովինիզմի ու ռասիզմի և իր արտահայտությունը գտնում երիտթուրքական շարժման մեջ:

Չնայած երիտթուրքերը հռչակեցին ժողովրդավարական սկզբունքներ, իրականում նրանք ազգային հարցում շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Յամիդ 2-րդի որդեգրած քաղաքականությունը՝ բռնի կերպով ձուլել կամ ոչնչացնել կայսրության հպատակ ազգային փոքրամասնություններին՝ հայերին, ասորիներին, արաբներին, քրդերին և այլոց:

Երիտթուրքերն իրենց առջև նպատակ էին դրել ստեղծել միատարր թուրքիա՝ «թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսով: Այդ մտայնությունն իր արտահայտությունն էր գտել տակավին 1911թ. Սալոնիկում կայացած երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնի համագումարի հատուկ որոշումների մեջ. սալոնիկյան համագումարը նախատեսում էր կայսրության տարածքում բնակվող ոչ թուրք մահնդականների թուրքացում, քրիստոնյաների ոչնչացում¹:

¹ Այս մասին առաջին հաղորդագրությունը տպագրվում է լոնդոնյան «Թայմսում», որտեղից էլ «Իվնինգ նյուս»-ը մեջ է բերում հետևյալը. «Սալոնիկի իրենց գաղտնի կոնֆերանսում երիտասարդ թուրքերը որոշել են օգտագործել բարենպաստ իրադրությունը բնաջնջելու բոլոր ոչ թուրք տարրերին՝ թողնելով թուրքիան թուրքերին»: Տես Dr. Deyrmenjian N., An Important Document on the "Exterminate Armenians Plan", "Armenian Review", Boston, Autumn, 1961, Volume 14, N 3, p. 54.

Կայսրության տարածքում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում բնակվող հայ ժողովուրդը դարձավ այս անմարդկային քաղաքականության առաջին զոհերից մեկը:

Բանն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի միջև գտնվելով, արգելք էր երիտթուրքերի պանթուրքիստական ծրագրերի իրականացման համար: Միաժամանակ երիտթուրքերն ունեին հայերին ունեզրկելու ագրեսիվ նկատառումներ: Հայտնի է, որ և՛ հունականի, և՛ հրեականի հետ հայկական կապիտալը ևս որոշիչ դեր էր խաղում օսմանյան թուրքիայի տնտեսությունում: Ոչնչացնելով հայերին՝ երիտթուրքերը տեր էին դառնում նրանց կուտակած հարստություններին և ճանապարհ հարթում ազգային բուրժուազիայի զարգացման համար: Ավելի ուշ ոչնչացվեցին նաև թուրքահպատակ հույները:

1914թ. օգոստոսի 2-ին և 3-ին կնքված գերմանա-թուրքական և թուրք-ավստրո-հունգարական դաշինքն ու բռնկված Առաջին համաշխարհային պատերազմը պատեհ առիթ էին թուրքիայի գլուխն անցած երիտթուրքերի համար, որ հաշվեհարդար տեսնեն հայ բնակչության հետ, ծգտելով մեկընդմիջտվերջ տալ Հայկական հարցին, որի էությունը արևմտահայության ազատագրության խնդիրն էր: Սկսված պատերազմը բացառում էր մեծ տերությունների միջամտությունը, և ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, երիտթուրքերի այդ հաշվարկները ճիշտ դուրս եկան¹: Տերությունները բավարարվեցին միայն ու միայն թուրքիային զանազան հուշագրեր ներկայացնելով և կոտորածների մասին պարբերաբար լուրեր հրապարակելով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից և օսմանյան թուրքիայի պարտությունից հետո ևս երիտթուրքական ղեկավարությունը ինչպես հարկն է չդատապարտվեց մեծ տերությունների կողմից: Ձերբակալվում են երիտթուրքական մի շարք

¹ Բիֆաթ Մեվլան Ջադե, Օսմանյան հեղափոխության մութ էջերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Երևան, 1990, էջ 113:

նախարարներ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երկրորդական անդամներ և զինվորականներ: Ձերբակալվածների մի խումբ բրիտանացիների կողմից տեղափոխվում է Մալթա կղզում գտնվող բանտը, ուր նրանք երկար չեն մնում: 1922թ. ռազմական հանցագործներն ազատ են արձակվում: Իսկ հայերի ցեղասպանությունը ծրագրած և իրականացրած հանցագործները՝ երիտթուրքական կուսակցության և կառավարության պարագլուխները, փախել էին արտասահման:

1919թ. հունվարի 8-ին Կ.Պոլսում օսմանյան թուրքիայի նոր կառավարության հրամանով կազմվում են արտակարգ ռազմական ատյաններ: Հեռակա կարգով մեղադրվում են նախկին կառավարության ղեկավարներ և անդամներ թալեթ փաշան (ներքին գործերի նախարար, մեծ վեզիր 1917թ.), Էմվեր փաշան (ռազմական նախարար), Ջեմալ փաշան (ծովային նախարար, Պաղեստինյան ճակատի հրամանատար) և այլոք: Նրանք ամբաստանվում են թուրքիային պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայ բնակչությանը զանգվածային բռնագաղթի ու կոտորածի ենթարկելու մեջ: Դատավարության ընթացքում պարզվում է, որ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մեջ գտնվել են առանձին անհատներ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել կառավարության կողմից իրականացվող հայերի ցեղասպանությանը, այլև հրաժարվել են տեղերում կատարել այդ հրամանները, որի համար պաշտոնանկ են արվել և նույնիսկ ներքին կարգով մահապատժի ենթարկվել¹:

Երիտթուրքերի հրեշավոր ոճրագործությունները դատապարտվել են Յոհ. Լեփսիուսի, Ֆ.Նանսենի, Ա.Ֆրանսի, Հ.Բարբիի, Լ.Ջորջի, Վ.Վիլսոնի, Մ.Գորկու, Վ.Բրյուսովի, Վ.Գորդլևսկու, Ս.Կոտլյարևսկու և այլոց հրապարակային ելույթներում, լրագրային հոդվածներում, հուշերում և աշխատություններում:

Հայերի ցեղասպանության փաստն ընդունել և դատապարտել է նաև Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիր Մ.Քեմալը: Սակայն, կարճ ժամանակ անց հայերի ցեղասպանությունը

¹ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա.Յ.Փափազյանի, Ե., 1988, էջ 12-14:

մոռացության մատնվեց: Երիտթուրքերը՝ չպատժվեցին. հնարավորություն տրվեց Թուրքիային իրականացնել հույների զանգվածային կոտորածներ: Իսկ Գերմանիայի ֆաշիստական կառավարող շրջանները կրկնում են 1915 – 1916 թթ. ընթացքում կատարված ոճրագործությունները սեփական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Այն իրողությունը, որ գերմանական ֆաշիստներին ոգեշնչել էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացված հայերի ցեղասպանությունը, երևում է 1939թ. օգոստոսի 22-ին, Լեհաստան ներխուժելու նախօրյակին, Օբերզալցբուրգում Երրորդ ռայխի հրամանատարության հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Ադոլֆ Հիտլերի կոչից՝ օկուպացված տարածքներում դաժանությամբ և առանց որևէ խղճմտանքի գործելու մասին: Հիմնավորել իր միտքը՝ Հիտլերը վկայակոչում է դարասկզբի հայոց ցեղասպանությունը. «Ի վերջո, ո՞վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին»: Հայերի 1915 – 1916թթ. ցեղասպանության մասին Հիտլերին տեղեկացրել էր նրա քաղաքական խորհրդական Էրվին Շոյբեր-Ռիխտերը, որը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Էրզրումի գերմանական փոխհյուպատոսն էր¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից և Նյուրնբերգյան դատավարությունից հետո, երբ ամենայն մանրամասնությամբ ի հայտ եկան և բացահայտվեցին ֆաշիստական հանցագործությունները, միջազգային առաջադեմ հասարակությունը սկսեց որոնել այն ակունքները, որոնցից սնվել են նացիստները: Պարզվում է, որ իրենց ոճրագործու-

¹ Ternon Yves, *The Armenians: History of Genocide*, New York, 1981. p. 9: **Киракосян Д.Ж.** С., *Младотурки перед судом истории*, Е., 1986. с. 373. 1923թ. ոստիկանական զեկուցագրում Է.Շոյբեր-Ռիխտերը բնութագրվել է որպես Ա.Հիտլերի ազդեցիկ քաղաքական խորհրդական: Նա տնօրինել է ֆաշիստական կուսակցության դրամական միջոցները և իրականացրել կապը գերմանական հասարակության բարձր խավերի հետ: Է.Շոյբեր-Ռիխտերի և Ա.Հիտլերի մտերմության աստիճանը վկայում է հետևյալ դրվագը. 1923թ. նոյեմբերի 9-ի մյունխենյան տխրահռչակ խռովության ժամանակ Է.Շոյբեր-Ռիխտերը և Ա.Հիտլերը քայլել են միմյանց թևանցով, և հենց այդ դիրքով նախկին դիվանագետը սպանվում է արձակված գնդակից: Տես **Gulbenkian E.V.**, *The Poles and Armenians in Hitler's Political Thinking*. "Armenian Review". Autumn, 1988, Vol. 41, N 3. pp. 10-11:

թյուններում ամենևին ֆաշիստներինը չէ առաջնությունը՝ պարզապես նրանք «բարձր» մակարդակով յուրացրել են իրենց նախորդների «փորձը» այդ բնագավառում և, իհարկե, կատարելագործել այն: Այսպես, համակենտրոնացման ճամբարների կազմակերպման համար ֆաշիստներին օրինակ են ծառայել բրիտանացիները՝ բուրերի և թուրքերը՝ զանգվածային կոտորածներ և տեղահանություն ու «գիտափորձեր» հայերի նկատմամբ¹:

1984թ. ապրիլի 14-16-ին Փարիզում տեղի ունեցած միջազգային ոչ պաշտոնական, հասարակական կազմակերպությունը՝ ժողովուրդների Մշտական Ատյանը, որի կազմում ընդգրկված էին Նոբելյան մրցանակի դափնեկիրներ, ընդունեց, որ 1915 – 1917թթ. երիտթուրքերի կողմից իրականացվել է հայերի ցեղասպանություն, որի պատասխանատվությունը կրում է թուրքիան²:

Ուրուզվայի, Կիպրոսի, Արգենտինայի, Ռուսաստանի, Բելգիայի, Ֆրանսիայի և այլ երկրների խորհրդարանները քննարկում են Հայոց դատը, ընդունում հատուկ որոշում և դատապարտում թուրքիային հայերի ցեղասպանության համար:

1987թ. հունիսի 16-ին Ստրասբուրգում Եվրախորհրդարանը ընդունեց «Հայկական բանաձևը», ուր դատապարտեց Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությունը:

Երկարատև լռությունից հետո թուրք մտավորականության առաջադեմ ներկայացուցիչներ, ինչպես օրինակ՝ Թահսին Ջելալը, Թաներ Աքչանը և ուրիշներ իրենց հրապարակային ելույթներով դատապարտեցին 1915 – 1916թթ. հայերի ցեղասպանությունը³:

Հարկավ, ոչ միայն Առաջին համաշխարհային պատերազ-

¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1919թ. 26 ապրիլի: Այդ մասին ավելի մանրամասն տես **Dadrian V.**, The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians. "Holocaust and Genocide Studies", N.Y., 1986, Vol. 1, N 2, pp. 169-192.

² Ներսիսյան Մ.Գ., Խառատյան Ա.Ա., Միջազգային հասարակության կարծիքը արևմտահայության ցեղասպանության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, N 1, էջ 71-84 (այսուհետև՝ ՊԲՀ):

³ «Հայաստան», Ե., 1990, 5 սեպտեմբերի: Տես նաև՝ «Ազգ», Ե., 1994, 28 ապրիլի, էջ 4:

մի տարիներին, այլև XIX դարի վերջերին սուլթանական կառավարության կողմից կազմակերպվող հալածանքները, կոտորածները հանդիպում էին արևմտահայերի դիմադրությանը, իսկ 1894թ. նույնիսկ ապստամբության: XX դարի առաջին տարիներից, Սասունի իրադարձություններից սկսած, հայ ժողովրդի գլխին սև ամպեր էին կուտակվում, այնուամենայնիվ, զանգվածային կոտորածները շատերի համար անսպասելի էին: Այդուհանդերձ, արևմտահայերը կարողացան մի շարք վայրերում կազմակերպել ինքնապաշտպանություն, դիմեցին զենքի՝ գերադասելով կռվել և մեռնել, քան մահմեդականություն ընդունել կամ ենթարկվել տարագրության:

Դիմադրական մարտերը հիմնականում տեղի են ունենում 1915թ. և որոշ վայրերում շարունակվում մինչև 1917թ.:

Խնդրո առարկա թեման շատերի ուշադրությանն է արժանացել, և դա հասկանալի է: Բանն այն է, որ 1915թ. ինքնապաշտպանությունը հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ և՛ ամենածանրը, և՛ ճգնաժամայինը, և՛ միաժամանակ ամենահերոսականն էր, այդ իսկ պատճառով չէր կարող չլինել ոչ միայն հայ, այլև օտար պատմաբանների ուշադրության առարկան: Այդ հիմնահարցի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Սիրիայում, Իրանում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, Հունաստանում և այլուր: Ստեղծվել է հսկայական թվով գրականություն: Գրվել են հոդվածներ, հուշեր, գիտական աշխատություններ, հրապարակվել փաստաթղթերի ժողովածուներ, որոնք անշուշտ արժանի են ուշադրության: Չնայած եղած հարուստ նյութերին, 1915թ. արևմտահայության ցեղասպանության և հատկապես ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ սակավաթիվ են այն ուսումնասիրությունները, ուր մանրամասնորեն բացահայտված են բոլոր կամ համարյա բոլոր դրվագները:

Բոլոր հետազոտողների գրեթե ճնշող մեծամասնությունը ինքնապաշտպանական մարտերին անդրադարձել է կապված հայերի ցեղասպանության, բռնագաղթի, գաղթականության

խնդրի, Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Կովկասյան ռազմաճակատում մարտական գործողությունների ծավալման, օսմանյան Թուրքիայի՝ այդ ժամանակաշրջանի ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ և այլն: Ըստ որում, հեղինակների ուշադրությունից դուրս են մնացել զգալի թվով օտար աղբյուրներ, որոնք ուսումնասիրողներին հնարավորություն կտային առավել համակողմանի և անաչառ լուսաբանել 1915թ. դիմադրական մարտերը: Օտար աղբյուրների հաղորդումները կարևոր են նաև այն առումով, որ չեն սահմանափակվում միայն կոտորածների, բռնագաղթի և մարտական գործողությունների նկարագրությամբ, այլև անդրադառնում են Թուրքիայի քաղաքական դրությանը:

1915թ. արևմտահայության ինքնապաշտպանության լուսաբանման խնդրում հիմք ծառայած աղբյուրներն ու նյութերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Հայկական, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են հետևյալ ենթախմբերի՝

- ա) նախախորհրդային
 - բ) խորհրդային և հետխորհրդային
 - գ) սփյուռքահայ
2. օտար, հետևյալ ենթախմբերով՝

- ա) ռուսական
- բ) գերմանական
- գ) ավստրո-հունգարական
- դ) ամերիկյան
- ե) թուրքական
- զ) բրիտանական
- է) ֆրանսիական
- ը) հունական
- թ) պարսկական
- ժ) արաբական
- ի) բուլղարական:

Հայկական աղբյուրներն ընդգրկում են ինքնապաշտպանության ղեկավարների, մասնակիցների և ականատեսների հուշերն ու վկայությունները, ինչպես նաև հայ հեղինակների

կողմից հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուները և ուսումնասիրությունները:

Օտար աղբյուրներն ընդգրկում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին օսմանյան թուրքիայի տարածքում գտնվող զանազան տերությունների դիվանագիտական, միսիոներական հաստատությունների աշխատակիցների, լրագրողների, գործակալների, թուրքական բանակում ծառայող օտարերկրացի սպաների և այլոց հուշերը, վկայությունները, հաշվետվությունները, հողվածները, նամակները և այլն:

Արևմտահայության նշանավոր հերոսամարտի՝ Վան-Վասպուրականի կռիվների ուսումնասիրության համար մեծ արժեք է ներկայացնում Ա-Ղոյի աշխատությունը¹: Վան քաղաքի հայության դիմադրությունը մանրամասնորեն նկարագրել են ինքնապաշտպանության անմիջական մասնակիցներ ու ղեկավարներ Ա.Եկարյանը², Յ.Կոսոյանը³, Օ.Մխիթարյանը⁴, Փ.Թերլեմեզյանը⁵, Ա.Կեռլիզյանը⁶, ինչպես նաև ինքնապաշտպանության մյուս մասնակիցներն ու ականատեսները⁷:

Յոզղատի դիմադրական մարտերի հետազոտման խնդրում արժեքավոր է Կ.Գալուստյանի և Ն.Գաբրիկյանի⁸ աշխատությունը: Տեղի ինքնապաշտպանական մարտերը վատ են ուսումնասիրված նյութերի սակավության պատճառով: Ինքնապաշտպանության մասնակիցների մեծ մասը զոհվում է երիտթուրք ջարդարարների դեմ մղված անհավասար կռիվներում:

¹ Ա-Ղո, Մեծ դեպքեր Վասպուրականում 1914 – 1915թթ., Երևան, 1917:

² Հուշեր Ա.Եկարյանի, Գահիրե, 1947:

³ Կոսոյան Յ., Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսապատումը, Թեհրան, 1966:

⁴ Մխիթարյան Օ., Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930:

⁵ Փ.Թերլեմեզյանի հուշերը, Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հուշագրածեռագրային բաժին, ֆ. 30, ինվենտար 423:

⁶ Կեռլիզյան Ա., Վասպուրականի հերոսամարտը, Պեյրուս, 1965:

⁷ Վասպուրական, Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնհինգամյակին առթիվ, 1915 – 1930, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1930:

⁸ Գալուստյան Կ., Գաբրիկյան Ն., Ազ-Տաղի քառամյա զոյամարտը, Մարսել, 1932:

Տարոնի՝ Մուշ-Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերն իրենց արտացոլումն են գտել Ե.Տեր-Պարսամյանի¹, Ռ.Տեր-Մինասյանի², Վ.Փափազյանի³, Կ.Սասունու⁴ և այլոց աշխատություններում:

Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության լուսաբանման խնդրում ուշագրավ են Հ.Տեր-Հարությունյանի⁵ և Ա.Հայկազի⁶ աշխատությունները:

Մեծ արժեք ունեն Հ.Իսկենտերյանի⁷ և Տ.Անդրեասյանի⁸ գրքույկները, որոնք վերաբերում են Սուևտիայի հայության ինքնապաշտպանությանը: Հեղինակները դիմադրության անմիջական մասնակիցներն ու ղեկավարներն են եղել:

Սակավ և համեմատաբար վատ է ուսումնասիրված Ֆընտըճագ գյուղի⁹ հայ բնակչության դիմադրությունը: Տեղի ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները չափազանց աղքատիկ են, քանի որ դիմադրության ճնշումից հետո քչերին է հաջողվել կենդանի մնալ:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանական մարտերի լուսաբանման

¹ Տեր-Պարսամյան Ե., Տարոնո ինքնապաշտպանությունը և ջարդը, 1914 – 1915, Ֆրեզնո, Քալիֆորնիա, 1920:

² Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հատոր 2-է, Թեհրան, 1982:

³ Փափազյան Վ., Իմ հուշերը, հատոր 2, Պեյրուք, 1952:

⁴ Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրուք, 1957, նույնի՝ Թրքահայաստանը Ա.աշխարհամարտի ընթացքին (1914 – 1918), Պեյրուք, 1966:

⁵ Տեր-Հարությունյան Հ., Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917:

⁶ Հայկազ Ա., Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նյու Յորք, 1957:

⁷ Իսկենտերյան Հ., Սվետիո ապստամբությունը, Կահիրե, 1916:

⁸ Անդրեասյան Տ., Չեթունի անձնատվությունը և Սուևտիո ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, նույնի՝ Չեթունի տարագրությունը և Սուևտիո ապստամբությունը, Հալեպ, 1935:

⁹ Ֆընտըճագ, Սոնթեվիդեո, 1949: Նորաշխարհյան Լ., Չեթունը 1914 – 1921թթ. (Հուշեր, Երևան, 1984), Աղամյան Դ.Ս., Կիլիկյան դրվագներ-Ֆընտըճագի հերոսամարտը (Հուշատետրես քանի մը էջ), Փարիզ, 1921, Պողոսյան Հ.Ս., Ֆընտըճագի 1915 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվները, «Սովետական մանկավարժ», 1988, N 6, էջ 35-39: